به بۆنەی یادی ٦٣ ساڵەی شۆڕشی گەورەی ساڵی ١٩٢٠ەوە

شۆڕشی بیست

هۆکانی ، ئەنجامەکانی ، بایەخی

د. کەمال مەزهەر

(١) هۆکانی « شۆڕشی بیست »

کەسێکی بێلایەن نییە گومان لە گەورەیی « شۆڕشی بیست » بکات . دیارە هەر ڕوداوێك یا بزوتنەوەیەکی سەربەخۆ پاڵ بنێ بە دەیان هەزار جوتیارو پاڵەو کرێکارو ڕووناکبیرو « گەجەرو گوجەرەوە » لە پێناوی مافی ڕەوای گەلدا بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو چەك بەدەست بکەونە پەلاماردانی گەورەترین هێزی ئیمپریالی لە جیهاندا دەبێ ڕوداوێکی ئازادیخواو بزوتنەوەیەکی پێشکەوتنخواز بێ . ئەمە تاکە سەنگە بۆ تەرازوی کێشانی بەرودوای بەسەرهاتەو ئەنجامی ئەو تەقینەوە گەورەیەی ساڵی ١٩٢٠ زۆر ناوچەو مەڵبەندی عیراقی گرتەوەو سەرانسەری بزواندو لە هەموو ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستو ئەوروپاشدا دەنگی دایەوە .

تاقیکردنەوە زۆرەکانی مێژوو ئەوەیان سەلماندووە کە ڕوداوێکی وا گەورە لەخۆوە دروست نابێ ، دەبێ گەلێك هۆی سەرەکیو وردە تێکەڵ بەیەك بنو نارەزاییەکی ئەوتۆ بهێننەکایەوە وا لە هەزاران بکات ئامادە بن گیانیان بەخت بکەن ، گیان بەختکردنیش لە پێناوی نیشتماندا ، وەك لە هەموان ئاشکرایە ، بەرزترین پلەی خەباتە . جا کەوابێ بەر لە هەر باسێکیتر جارێکا با چاوێك بەو هۆیانەدا بخشێنین کە ئاگری شۆڕشی بیستیان بەرپاکرد .

بەر لە دەستپێکردنی سەدەی بیستەمین هەستی نەتەوەییو ئارەزوی سەربەخۆیی لەناو سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانییاندا تەواو سەری دەرهێنابوو ، گەر هەستی ئایینیو ڕێزی « خەلیفەی موسلمانان » نەبونایە هەر

ئەوساکە جیابونەوەی ڕەوا دەبووە دروشمی سەرەکیی خەباتی ڕۆژانەی کوردو عەرەبو هیچ دوور نەبوو ئەو کارە ئیمپراتۆریی لە پەلوپۆ کەوتوی عوسمانی برمێنێ .

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانو کەوتنی ڕژێمی عوسمانیدا هیوای گەلانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە جێبەجێبوونی مافی چارەنووسییان تەواو پتەو بوو . بەتایبەتی دوای ئەوەی لە سالآنی شەڕدا کاربەدەستانی دەوڵەتە گەورەکان جارەهای جار بەلێنی دانی ئەو مافەیان بە ڕاستو چەپدا بلاودەکردەوە. دەیانگوت هەر کە شەڕ تەواو بوو گشت گەلانی ناوچەکە سەربەخۆیی وەردەگرن(١) .

عیراقییەکان یەکێك بوون لەو گەلانەی دەمێ سال بوو خولیای سەربەخۆیی دابووی لەکەلەیان . لەوان وابوو لەگەل کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیز کەلوپەل دەدەن بەکۆلداو گولی ڕازاوەی ئازادیو سەرفرازی دەکەن بە بەخەیاندا . تێگەیشتووبەك نەبوو ئەو قسەیەی جەنەرال مۆدی لەیاد نەبێ کە ڕۆژی یازدەی مانگی مارتی سالی ١٩١٧ لەگەل داگیرکردنی شاری بەغدادا گوتی « ئێمە ئازادکەرین نەك داگیرکەر » . کەچی هەر لەوساوە ئینگلیزەکان بەهەر چوارلادا کەوتنە ڕەگو پەلهاویشتنو دامەزراندنی دامودەزگای کارگێریی خۆیان . کاتێك شەڕیش برایەوە ئیتر کەسێکیان جارێکیتر توخنی باسی سەربەخۆیی نەکەوتەوە . لەوەیش خراپتر ئەوەبوو کە ژمارەیەك کاربەدەستی گەورەی ئینگلیز ئاشکرا داوایان دەکرد عیراق بەستریتە بە هندستانەوەو بکرێتە بەشێکی ئەو . هی واشیان هەبوو دەیویست تاجی پاشایی بەغدا بنرێتە سەر سەری پیاوێکی ئینگلیزی وەك سێر پێرسی سایکس .

پاشگەزبوونەوەی ئینگلیزەکان لە گفتەکانی جارانیان دەربارەی سەربەخۆیی عیراق بووە هۆی تەقینەوەی هەستی نارەزایی لە قولایی دەروونی زۆربەی دەستەو چینەکانی کۆمەلدا . دەکومێنتە تایبەتییەکانی شۆڕش پڕن لە بەلگەی سەلمێنەری ئەم ڕاستییە . یەکێك لەو دوو ڕۆژنامەیەی شۆڕشگێران لە نەجەفی ئازادکراو چاپیان کردن ناوی « الاستقلال » واتە سەربەخۆیی یا خۆبون بوو . هەر ئەو ڕۆژنامەیە لەژێر ناوی هەموو ژمارەکانیدا ئەم دروشمەی چاپ دەکرد :

« ژیان بێ سەربەخۆیی مەحالە ! »

لە ژمارەی پێنجەمیدا « الاستقلال » نووسیویە دەلێ « سەربەخۆییو ئازادی ... مەرجی سەرکەوتنو بنەمای پێشکەوتنی ولاتن »(٢) .

« الفرات » کە یەکەم ڕۆژنامەی شۆڕش بوو چەند جارێك بێ پێچوپەنا دانی بەوەدا ناود کە مەبەستی سەرەکیی شۆڕشگێران جێبەجێکردنی مافی چارەنووسیو وەدەستهێنانی سەربەخۆییە . لە سەروتاری ژمارە دوویدا فورات نووسیویە دەلێ :

«عیراقییەکان باش لەوە گەیشتوون کە داوای باساییو خوێنیشاندانی ئاشتییانە نە سوود دەبەخشێو نە ماف دەگێرنەوە . بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە دەنگی نارەزایی ڕەوا ناگاتە هیچ دەزگایەکی سیاسیی دەرەوە چونکە ئینگلیزەکان دەستیان گرتووە بەسەر هەموو هۆکانی پەیوەندیی ولاتدا »(٣) .

کەوابێ دەبوو لە ڕێگەی لولەی تفەنگەوە داخوازیی ڕەوای سەربەخۆیی گەلو نیشتمان بچەسپێنرێ .

ڕاستە هەموان وەك یەك لە باسی خۆبون نەدەگەیشتن . بەلکو هەزاران هەبون بیریان ڕاستەوخۆ بۆی نەدەچو . بەتایبەتی جوتیاران کە بەهۆی چەوساندنەوەی دەرەبەگیو ڕەتاندنەوەی سەدان سالەی عوسمانییانەوە لە زۆر ڕووەوە وەك بەردی بێ گومیان لێ‌ هات . بەلام ئەو تاقمانەی لە هەموان باشتر لە بایەخی سەربەخۆیی دەگەیشتن مەبەستیان بوو بەپێی توانا ئەو داخوازییە بۆ ئەندامانی دەستەکانی خوارەوەی کۆمەل ڕوون بکەنەوە . لە یەکێك لە پەخشەکانی سەرکردایەتی شۆڕشدا کە تا ئیستەش ماوە ڕەهبەرانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو ڕۆژگارەی عیراق داوایان لە سەرەك هۆزانی سەر بە بەرەی نیشتمانیی کردووە مەبەستی دروشمی سەربەخۆیی بۆ پیاوەکانیان لێكبدەنەوە . دەشبو هەموان لە شەڕگەکاندا هاوار بکەن « سەربەخۆییمان دەوێ ! » .

باسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە گەلێك جار نەبوونی سەربەخۆییو فشاری ئابووری پێکرا بڕژێنە ناو یەك ڕێچکەوە. ئەم دیاردەیە ئاشکرا لە ڕوداوەکانی شۆڕشی بیستدا خۆی نواندووە . لە ڕێگەی نانەوە نەدارانی عیراق لەوە گەیشتن جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان داگیرکەری ئیمڕۆو دوێنێدا نییە. بەلکو چەند هۆیەکی کاریگەریش لە ئارادا بوون وایان لێبکەن ڕۆژی هەزار جار ڕەحمەت بۆ کفندز بنێرن .

بەداخەوە گەلێك لە مێژوونووسانی لای خۆمان بایەخێکی ئەوتۆ نادەن بە لایەنی ئابووری وەك هۆی بزوێنی ڕوداوی مێژوویی . چونکە مرۆ بەلای ئەو جۆرە کەسانەوە داشی دامەی بێ هەستو گیانە . ڕاستە جوتیاری کەمفام لە جوتیاری نەفام

باشتر بۆ هۆکانی برسێتیو ڕێگەی چارەسەرکردنیان دەچێ . بەڵام ڕاستیشە برسێتی ناخی دەروونی هەردوکیان وەك یەك دەهەژێنێو برسی لە تێر زیاتر ئامادەی خەباتو فیداکاری یە . برسێتی یەکێکە لەو ڕوانەی ژیان کە هەرگیز لەبیر ناچنەوە . لە کۆمەڵگای دواکەوتودا دەبنە نیشانەو مێژوو . بیستومانە دەڵێن فلانە کەس ساڵی گرانێکە لەدایك بوو . یا ژنی هێنا . یا کۆچی دوایی کرد . کە ڕۆژنامەنووسێك چەند ساڵێك لەمەوبەر داوای لە ئافرەتێکی تەمەندرێژی شاری کوفە کرد یادی ڕابوردووی بۆبگێڕێتەوە بەر لە هەر شتێکیتری ژیان باسی خۆشەویستیی ئامۆزاکەیو ئەوەی بۆ گێڕایەوە چۆن جارێکیان لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشادا کە باجگرانی میری هاتوونەتە گوندەکەیان دوای ئەوەی بەفەرمانی براکانی بەدزییەوە ولاخەکانیانی بەلەسە کردووە کەسوکاری بەربوونەتە گیانیانو پاش دارکارییەکی چاك شاربەدەریان کردوون(٤) .

بەهۆی گەلێك هۆوە لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکاندا باری ژیانی زۆربەی دەستەو چینەکانی گەل بەرەو خراپی ڕۆیی . لە کاتێکدا هەموان پێیان وابوو نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی برسێتیو نەبوونی بنبڕ دەکات . بەشێك لەو هۆیانە لە دەسەڵاتو ویستی ئینگلیزەکان بەدەر بوو . بەسەرهاتو ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان باری ئابووریی سەرشانی هەموانی لە جاران قورستر کرد . ئەوساکە ئینگلیزەکان بۆخۆیان دووچاری گەلێك کێشەی ئابووریی قورس هاتبون . بەهۆی شەڕەوە نزیکەی سێ یەکی سامانی نەتەوەیییان لەکیس چوبو. لەبەر ئەوە لە ولاتە ژێردەستەکانیاندا لە جاران ڕەقتر بوون . دەیانویست بەشی زۆری زیانەکانیان لە دانیشتوانیان دەربهێننەوە. یا هیچ نەبێ بەشێك لە ئەرکی هێزە داگیرکەرەکانیان بخەنە ئەستۆی ئەوانەوە. چونکە باجدەری ئینگلیزی بۆ خۆی لە وەڕسیا نزیك تەقینەوە کەوتبۆوە . لەبەر ئەوە کەس لە فەرمانڕەوایان زاتی نەدەکرد بەهۆی باجی نوێوە بیوروژێنێ .

بەو جۆرە لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمدا فشاری ئابووریی داگیرکەر زیاتر خۆی نواند . چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ بەڵگەکانی شۆڕش پڕن لە نمونەی سەلمێنەری ئەو ڕاستییە. بەپێی یەکەمیان ئەو باجەی عیراقییەکان ساڵی ١٩١٩ ــ ١٩٢٠ دایانە ئینگلیزەکان دوو هێندی ئەو باجە بوو کە ساڵی ١٩١١ــ ١٩١٢ دایانە عوسمانییەکان . بەر لەبەرپابوونی ئاگری شۆڕشی بیست ئەو باجەی عیراقییەك دەیدایە داگیرکەرانی نیشتمانی دوو هێندی ئەو باجە بوو کە هندۆسێکی پەنجابی دەیدانێ . ڕۆژنامەی «دێلی مێل»ی لەندەنی ڕۆژی دوازدەی تەمموزی ساڵی ١٩٢٠ . واتە لە گەرمەی شۆڕشدا . لەبارەی مەسەلەی باجەوە نووسیوییە دەڵێ :

« بەپێی بودجەی ساڵی ١٩١٩ ــ ١٩٢٠ ئەو باجەی لە عیراق کۆکراوەتەوە پێنج ملیۆنو ٥٠٠ هەزار پاوەنە . واتە هەر کەسەی دوو پاوەنی بەرکەوتووە . ئەوەی تا ئیمڕۆکە لە هیچ ولاتێکی ڕۆژهەڵاتیدا لە وێنەی نەبینراوە . لە بەریتانیای گەورە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان هەر کەسەی تەنها سێ پاوەنو نیو باجی بەردەکەوت» .

لەم بارەیەوە گەر کەمێك لە ناوچە کوردەوارییەکانی عیراق نزیکبکەوینەوە تووشی گەلێك نموونەی سەیر دێین . لەوێ مەڵبەندی وا هەبوو ئەو باجەی دەیدا لە سەدا شازدە لەوە زیاتر بوو کە بەپێی یاسا دەبوو لە مەڵبەندە باراناوییەکاندا کۆبکرێتەوە .

هیچ وەك ئەو ئەرکە زۆرەی بەهۆی ئینگلیزەکانەوە کەوتە ئەستۆی توتنەوانەکانی کوردستانەوە بۆی نییە ئەم لایەنەی باسەکەمانمان بۆ ڕوون بکاتەوە . ئینگلیزەکان بایەخی زۆریان بە توتنی کوردەواری دا . بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك شارەزایان لە دەرەوە هانی کە یەکێکیان شتراوسی پسپوری ئەمەریکایی بوو . ئەنجامی ئەو بایەخپێدانە بەر لە هەر شتێکیتر لەو باجە زۆرەدا خۆی نواند کە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە کە هەر یەکەیان دەبوو پاردە هێندی ئەو باجە بدات کە باووباپیرانی ڕۆژانی عوسمانییان دەیاندا .

بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بایەخیان دا بە هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵو لێرو دارستانو ئاژەڵی سەرتاپای ولات . تەنانەت یەکێك لە فایلەکانی دەزگای پاراستنی بەڵگە کۆنەکان تەنها بۆ باسی بەرهەمی ترشی ناوچە هەولێر تەرخانکراوە(٥) . بێگومان کەس لاریی لەوە نییە کە ئەو جۆرە بایەخ پێدانە نیشانەی پێشکەوتنە . بەڵام مەبەستی سەرەکیی ئەوسای ئینگلیزەکان باجو باجگری بوو .

ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ناوچەکانی کوردستان بۆ خۆیان لیستەی باجی تایبەتییان دادەنا . لیستەکەی مێجەر سۆنی بەناوبانگ کە بۆ سلێمانیو دەوروبەری دایناو وەك پاشکۆی ڕۆژنامەی «پێشکەوتن» بڵاوی‌کردەوە لە ٢٣ خاڵ پێکهاتبوو(٦). بەپێی ئەو لیستەیە هەر جوتیارێك زەویی میریی بەکار دەهێنا دەبوو لە ٤٠٪ی پوختەی بەرهەمی بهێنێتە قشڵە. خاوەن ڕەزو بێستان پێویست بوو ساڵی ڕۆپییەك(٧) بۆ هەر درەختێك لە درەختە پێنج ساڵانەکانیو ڕوپێو نیوێك بۆ ئەو درەختانەی بدات کە تەمەنیان حەوت ساڵ یا زیاتر بوو . ئەو پارەیە بەلایەنی کەمەوە پێنج هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە باشوور دەیدا . وە بەلایەنی کەمەوە

دوازده هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمـایەك لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانییەکاندا دەیدا .

وێڕای ئەوە لیستەکەی مێجەر سۆن دەرفەتی قوتاربوونی بۆ کەس نەهێشتبوەوە . هەر بەو جۆرەش سۆن توانی ئەرکی کارگێڕیو سەربازیی سەرتاپای ناوچەی سلێمانی بخاتە سەر شانی دانیشتوانی . لەو سالـەدا کە شۆڕشی بیستی تێـدا تەقییەوە مێجەر سۆن نزیکەی ٣ ملیۆنو ٢٠٠ هەزار ڕوپیی باجی کۆکردەوەو هەر بەو پارەیەش ناوچەکەی بەڕێوە بردو خەلکەکەی سەرکوت کرد ، دەوروبەری دوو ملیۆنی بۆ کاری سەربازیو دروستکردنی ڕێگەو بانو پرد خەرج کردو ئەوی مایەوە کردییە موچەی خۆیو پیاوەکانی(٨) .

ئینگلیزەکان زۆر جار بە دەستووری عوسمانییان بـە هەزاران جوتیاریان لە کاری ڕۆژانەیان دەکردو بـە سوخرە ڕێگەو بانو بەندو بنکەیان پێ دروست دەکردن . بۆ خۆیـان دانیان بەوەدا ناوە چۆن جاروبار بەزەبری چەك ملی کاریان بەو جوتیارانە دەدا . لە کاریخۆکردنی جوتیارو بەو شێوازە هەمیشە بۆتە هۆی وەڕسبوونی چ خۆیو چ ئاغای . بەلام سـەرباری ئەوەش گەلێـك جـار بەری ڕەنجی بەفیڕۆچووی کاری سوخرەی جوتیاران دەبوە هۆی مالوێرانی بۆ خۆیان . یەکێك لەو ڕاپۆرتانەی کاتی خۆی دراوەتە پەرلەمانی بەریتانی باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی ئاوی ناو ڕوباری دیجلە وا بەرزبکەنەوە کە پاپۆڕەکانیان بتوانن بەکاری بهێنن . چەند جۆگـەو بـەندێکیان دروستکردووە کە بوونەتە هۆی بڕینی ئاوی مەرەزەی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە نیشتەجێکانی عمارەو سوق الشیوخ .

باری قورسی باجی نوێی ئینگلیزەکان بە گوندو لادێیەوە نەوەستا . وێڕای ئەوان هەناسەی دانیشتوانی شارانیشی سوار کرد . کار گەیشـت بەوەی جـەنابی حـاکمی نەجـەف «مردوانە» دابنێ، کەسوکاری هەر مردوویەك دەبوو بەر لە ناشتنی تەرمەکەی «باجی خۆشی»(!) بدەن . سالی ١٩١٨ داهاتی ئەو باجە سەیرە گەیشتە ٤٨ هەزار ڕوپیو بڕیار وابوو لە ماوەی سالێکدا خۆی بدات لە ملیۆنێكو ٢٠٠ هەزار ڕوپی.

لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسـمانییەکاندا باجدەر لە هەزار ڕێگەو فروفێلەوە خۆی لە بـەشی زۆری ئەو باجەی دەکەوتە سـەری ڕزگار دەکرد . ناوچەو مـەلبەندی ئەوتۆ هەبوون دەستی میرییان نەدەگەیشتێ . صدیق الدملوجي کە باسی مێژووی بادینان دەکات دەلێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەی جەندرمەی گەلێك ناوچەی لە سێ چوارێك تێپەڕی نەدەکرد . ئەوانیش هەمیشە قوڕەی سکیان دەهات. جاری وا هـەبوو بـە دوو سێ مـانگ کەرەتێك موچەیـان وەرنەدەگرت . گەر دەستی یاریدەی خەلکەکە نەبوایە لەبرسانا دەمردن(٩) . جا هەرکەس بیەوێ بە ئاسانی دەتوانێ لە ڕادەی دەسەلاتو بەرەللایی بێئەندازەی ئەو ڕۆژگارە بگات . ئەوەی لە ژێر سایەی دەسەلاتی بەهێزی ئینگلیزدا زەحمەت بوو بۆ کەس بلوێ . داگیرکەری نوێ ئەفسەرو کاربەدەستی دلسۆزو شارەزاو لێهاتووی هەبوو . مەترەلۆزو تۆپو فڕۆکەی بەکار دەهێنا . گۆڤاری لەندەنیی بـەناوبانگ « ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست » بێ هیچ پێچو پەنایەك باسی ئەوەی کردووە چۆن ئینگلیزەکان تەنـانەت فڕۆکـەشیان دژی باجـدەران بـەکار دەهێنا(١٠). لە زۆر ناوچە ئینگلیزەکان پەنایان دەبردە بـەر جووە حسابزانەکان بۆ کۆکردنەوەی باجو سەرانە نەبا کەسێك پۆلێکی بەسەردەوە بمێنێ . پیرانی شاری سەمماوە تا ئیستەش نـاوی سـاسۆن ئـەفەندییان لە یـادە کە . وەك دەلێن . خەرمانیانی بە دەنك دەبژارد . بۆ عیبرەت جاری وا هەبوو ئەفـسەرە سیاسییەکان ئەوانەی لە دانی باج خۆیان دەدزیەوە بەپەنگیان دەکردن . بە بەرگی سووردەوە خۆلو دۆیان دەکرد بەسەریاناو بەناو شاردا دەیانگێڕان .

بێ گومان نەدەبوو ئەو هەموو فشارە ڕقی دانیشتوانی عیراق لە داگیرکەری نوێ خاکی نیشتمـانی هەلنەسێنێ . ژمارەیەك لە بەلگەکانی شۆڕش ڕاستەوخۆ توخنی ئەو باسە گرنگە کەوتوون . ڕۆژنامەی «الفرات» لە یەکێك لە ژمارەکانیدا ڕووی دەمی کردۆتە ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاکمی سیاسیی گشتییو پێی دەلێ :

« خاکی هەموو ناوچەیەك شایەتە چۆن تەنانەت دەنکە جۆی نلو دەنوکی مەلیشتان لێزەوت کردووینو مۆخی ئێسقانتان دەرهێناوینو باجی سەرشانی جوتیارانتـان چەند هێنـــدێك بۆ زیـاد کردووین ... ئـا ئەمـەیە عەدالەتتان»(١١).

تێکەلبوونی عـیراق بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانەوە دەمێك سال بوو مەینەتیی بۆ پیشەگەرانی ولات هێنابوو . دوای ئەوەی لە ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیزەکان دەسەلاتی خۆیان لە سەرانسەری عیراقدا دامەزراند هێندەیتر دەرگەیان بۆ بەرهەمی کارگەکانیان ئاوالەکرد . هەر بەو پێیەش هێندەیتر گلۆلەی پیشەگەران کەوتە لێژی . بە دەیان کەس لە جولایانی بەغداو شوێنیتر نابوتیانکرد . لای خۆشمان ئەو دیاردەیە سەری دەرهێنـا . جولاگەریی شـارە گەورەکانمان تەواو ڕووی لەکزی کرد . سالی ١٩٠٢ مارك سایکس لە کاتی گەشتە بەناوبانگەکەیدا لە شـاری سلێمـانی ١٥٠ دوکانی چەکسازیی ژماردووە(١٢)، دوای شەڕی یەکەم لە هـەموو بازاڕو قەیسەرییەکانی شـاردا دوان سـیانێکیان مابونەوەو

داهاتی ئەوانیش بەشی ژیانی کولەمەرگیی خاوەنەکانیانی نەدەکرد .

شەڕی یەکەمی جیهانو ئەنجامەکانی گرانیو کاولییان بۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوچەو مەلبەندەکانی عیراق هێنا . هەرچەندە ئۆبالی ئەو کارە بەر لە ئینگلیزەکان دەکەوتە ئەستۆی عوسمانییەکانەوە . بەلام خەلکی لەوانی دەناسی . بەهۆی سەفەربەرلكو نەمانی بەشی زۆری ئاژەلی کارەوە بەرهەمی کشتوکالی عیراق لەگەل تەواوبوونی شەڕدا هاتە سەر چوار یەکی بەرهەمی پێشوی . لەبەر ئەوە نرخی دەغلو دان جارو نیوێك تا دوو جارو نیو زیادی کرد . چا سێ هێندو شەکر پێنج هێندی جاران گرانتر بوون . لەو ناوچانەدا کە بەر لە شەڕ ماسییان وەك تۆلەکە وابوو . دوای شەڕ لەتاو گرانیی ماسی هاوار لە دانیشتوانیان هەلسا(١٣).

شاری سلێمانی(١٤) باشترین نمونەی ئەو کاولکارییەیە کە سەرانسەری ناوچەکە بەهۆی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە تووشی هات . بەپێی بەلگەکانی ئینگلیز تا شەڕ تەواو بوو لە ٢٩ مزگەوتی شار تەنها دەیان بەپێوە مابوون . هەر لەو سالانەدا ٣ تەکێو ٥ گەرماوو ٥ ئاشی ئاوو ٩ خانو ١٢ بێستانو ١٦ چایخانەو ٤ قەیسەریو ٦٨٧ دوکانو ١٨١٢ خانوی سلێمانی بەتەواوەتی ڕوخان . بەشێك لەو ژمارانە زۆر لە نیوە زیاترن . بەر لە شەڕ سلێمانی ٢٩ مزگەوتو ٣ تەکێو ٣١ چایخانەو ١١ گەرماوو ٢٤ ئاشیئاوو ١٨ بێستانو ٦ قەیسەریو ٢٢.٥ خانوی تێدا بوو . واتە بەهۆی شەڕەوە نزیکەی لە ٢١٪ی ئاشەکانیو لە ٤٥٪ی خانەکانیو نزیکەی لە ٤٦٪ی گەرماوەکانیو نزیکەی لە ٥٢٪ چایخانەکانی و نزیکەی لە ٥٦٪ دوکانی ناوبازاڕەکانیو نزیکەی لە ٥٧٪ی خانۆکانیو نزیکەی لە ٦٦٪ی مزگەوتەکانیو نزیکەی لە ٦٧٪ی قەیسەرییەکانی و نزیکەی لە ٧٣٪ی بێستانەکانیو لە ١٠٠٪ تەکێکانی بەجارێك کاول بوون . بۆیەکا هیچ سەیر نییە نووسەرانی ئەو ڕاپۆرتە پێشنیازیان کردووە واز لە خودی شارەکە بهێنرێو لە تەنیشتییەوە شارێکی نوێ دروست بکرێ(١٥) .

بەلگەیەکیتری هەر ئەو ڕۆژگارە باسی ئەوە دەکات چۆن لە سەدا هەشتای دانیشتوانی سلێمانی بەهۆی شەڕەوە یا نەماون یا کۆچیان کردووەو چۆن بەرهەمی کشتوکالی پێنج یەکی بەرهەمی جارانییەو نرخی تەنێك گەنمی گەیشتۆتە ١٦٠٠ ڕوپێو هی تەنێك برنجیشی گەیشتۆتە ٢٤٠٠ ڕوپێ(١٦). بەپێی قسەکانی ڕۆژنامەی « العرب » کە ئینگلیزەکان ئەوسا لە بەغدا دەریان دەکرد لە هیچ شارێکیتری عیراقدا گرانی نەگەیوەتە ئەو ڕادەیە(١٧) .

گەلێك لە ئینگلیزە ئەوروپاییە پێشکەوتووەکان کە هاتنە عیراق ویستیان . بێ ئەوەی گوێبدەنە دابو نەریتی ئایینیو نەتەوەییو تەنانەت هۆزایەتی ناوچەکە . وەك لای خۆیان ڕەفتار بکەن . ئەو کارەی بووە هۆی تەقینەوەی ناڕەزاییەکی بێئەندازە لە ناخی دەروونی ساکارانی ولاتدا . ئەو مێژوونووسانەی باسی شۆڕشی بیستیان کردووە(١٨) لەو بارەیەوە گەلێك نمونەو بەلگەیان دەربارەی ناوەندو باشووری عیراق هێناوەتەوە . بۆیەکا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی لای خۆمان دەهێنینەوە. ئینگلیزەکان لە شارەکانی کوردستاندا ئاشکرا ڕێگەیان دا بە زۆر کەس نەك تەنها مەی . بەلکو تەنانەت بەنگیش بفرۆشن . شاری واش هەبوو نەك تەنها تیاترۆیان تیا دانا . بەلکو کارخانەشیان تێدا کردەوە . تیاترۆکەی هەولێر شەڕی قورسی بەخۆیەوە بینی(١٩) . « لاوی چیا »(٢٠) ئەنوەر مائی دەلێ هاتنی ئینگلیزەکان کاری کردە سەر ڕەوشتی بەشێك لە بادینییەکان(٢١) .

ئەو ئینگلیزانەی لە ولاتی خۆیاندا نمونەی نەرمو نیانیو ڕەوشتن زۆر جار کە دەبنە کاربەدەستی ولاتە ژێردەستەکانیان بە لوتبەرزیو دلڕەقی لەگەل دانیشتوانیان دەجولێنەوە . زۆربەی ئەو نووسەرانەی باسی بیستەکانیان کردووە چەند نمونەیەکیان لەوبارەیەوە هێناوەتەوە . یەکێکیان لە یادداشتەکانیدا باسی ئەوە دەکات چۆن جارێکیان شێخێکی باقوبە لای حاکمی سیاسیی شار دەبێ . لەو کاتەدا سەگەکەی جەنابی حاکم توخنی دەکەوێو ئەویش کە سەگ بەلایەوە گلاوە کەمێك خۆی لێدوور دەخاتەوە . حاکم لە پیرەشێخ دەخوڕێو بە مۆنییەوە پێی دەلێ : یا شێخ سەگەکەم زۆر لەتۆ خاوێنترە(٢٢) . دیارە ئەو قسەیە ئەگەر ڕاستیش بێ گوتنی ڕەوا نییە .

ئەفسەرانی ئینگلیز بەهەمان دەستوور لەگەل دانیشتوانی ناوچە کورددوارییەکاندا ڕەفتاریان دەکرد . مێجەر سۆن کەی بهاتایە ناوبازاڕ دەبوو هەموان بەرزە پێ لەبەری هەلسن . ڕاستە ئەو وەك گرینهاوسی ئەفسەری نەجەف قامچیی بەکار نەدەهێنا . مەراییکەران خۆیان ملیان بۆ دەداو بە شانوباهویاندا هەلدەدا . بەلام خۆیشی ئەوەی دەویست . مێجەر سۆن پیاوەکانیشی بەردابووە گیانی خەلکی شار . عەزیز خان کە یەکێکیان بوو کابرایەکی نەخوێندەواری چاوچنۆکو دلڕەق بوو . ئەو پیانۆی هێنایە سلێمانی(٢٣) .

پریشکی ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز گەلێك لە پیاوماقولانی کوردستانی گرتەوە کە یەکێکیان شێخی بەردەقاردمانی ئەمر بوو . مەحمود جەودەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ لەتاو سۆن ناچار بوو سەری خۆی هەلگرێ .

بەلگەکانی لقی موسلی « کۆمەلەی عەهد »(٢٤) گەلێك استیی بایەخداری لەم بارەیەوە بۆ پاراستووین ، بەتایبەتی موانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕەفتاری ناشرینی ئەفسەرانی ینگلیزەوە لەگەل شێخانی بادینـاندا هەیە . ڕۆژی چواردەی انگی ئابی سالی ١٩١٩ لقی موسلی کۆمەلەی عەهد نامەیەکی ارده بارەگای بەرزی کۆمەلە لە شام دەربارەی ئـازاردانی نەقشەبەندی‌یەکان . ڕابەرانی لقی موسل لە نامەکەیاندا دەلێن:

« ئێمە تەواو دل‌تەنگین بەهۆی ئەو شێخانەوە ... ئینگلیزەکان بێ‌پەروا دەیانەوێ سەر بە هەموو سەربەرزێك شۆڕ بکەن‌و ئازاری هەموو سەردارێك بدەن گەر کوێرانە دوویان نەکەون،یا وەك دەیانەوێ مل بۆ فەرمانەکانیان نەدەن . هەمان کات ئـەوان چاویان بەرایی نایەت کەسێکی خاوەن‌دەسەلاتی وەك جەنابی شێخ بەهاددین ئەفەندی نەقشەبەندی ببینن گەر نەتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان »(٢٥) .

هەمووی بەسەر یەکەوە دوو حەفتەی نەخایاند کاتێك لقی موسلی کۆمەلەی عەهد نامەیەکی تایبەتیی‌تری نارده شام‌و ئەم هەوالەی خوارەوەی بە بارەگای بەرزی کۆمەلە ڕاگەیاند :

« بەر لە چەند ڕۆژێك ئینگلیزەکان لە هەولێر سەعید ئاغاو کوردەکەی‌و ژمارەیەك هاوڕی‌یانیان بە تۆمەتی کوشتنی چاوەشێکی ئینگلیزو بریندارکردنی دوو پۆلیس‌و دوو جەندرمە گرت . یەکێك لـە پۆلیسەکانیش ئینگلیزو ئەوی‌تریان عـیراقی‌یە . هەروەها ژمارەیەك لە پیاوەکانی سـەعید ئاغاش بریندار بوون . ئەو هەرایە لەسەر ئەوەبوو کـە ڕۆژێك لەوەپێش چاوەشەکە لە تیاترۆ لـە کوڕی سەعید ئاغای داوەو گەلێك جنێوی ناشـرینی پێ‌داوە »(٢٦) .

زەبرو زۆری ئینگلیز بێ جیاوازیی چین‌و دەستە هەموانی گرتەوە . لقی موسلی « کۆمەلەی عەهد » لە نامەیەکی‌تریـدا ڕۆژی ٨ی‌تەشرینی دووەمی سالی ١٩١٩ نووسیوی‌یە دەلێ :

« داگیرکەران هیچ زۆرداری‌یەك لـە باریاندا نەماوە لەگەل خەلکیدا بەکاری نەهێنن . کەمترین هەلەی هەرکەسێك دەبێتە هۆی دارکاری‌کردنی بە ڕوتوقوتی‌و زۆر جار تەنی ئەو کەسە دەهێننـە خوێن‌و جێ‌قامچێکانیان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێتە دوومەل‌و هەو بە لەشی‌یەوە . خەلکی وایان لێهاتووە سزای پارە کە بۆتە گەورەترین داهـاتی داگیرکەر بە نیعمەتی دابنێن لە عاستی لێـدان‌و دارکاری‌و پێ‌کردنی کاری نزمدا . خۆزگا ئەوانەی ئینگلیز بە تاوانباریان دادەنێن وابونایە ! گەلێـك کەس ئاخنراونەتە زینـدانەکانەوە بێ ئـەوەی تاوانێکیان لەسـەر کرابێتە مـال ، یا دادگـەیەك بـڕیاری گرتنیـانی دابێ . بەوێنـە ١٨ گۆیانی‌یان(٢٧) گرتووە بێ ئـەوەی هیـچ پێوەندی‌یەکیان بەو ڕوداوانەوە هەبێ کە لەنـاو چیاکاندا قەومان ، ئەوان دەمێکە لە موسـل بـە حەممالی دەژین . ئەو گۆیانی‌یانە تا کۆلۆنێل لێچمەن نەگوێزرایەوە دلێم‌و کاپتەن بێل نەهاتـە جێگەی بەرنەدران »(٢٨) .

کاربەدەستانی ئەوسای ئینگلیز چەند جارێك دانیان بەوەدا ناوە کە جۆری ڕەفتاری بەشێك لە ئەفـەرانیان بۆتـە هۆی دروست‌بوونی ڕقێکی زۆر لە ناخی دەرونی زۆرینەی دانیشتوانی عیراقدا . خاتو بێلی بەناوبانگ(٢٩) هەرچەندە گەلێك پاکانەی بۆ زۆربەی هاوکارەکانی کردووە ، بەلام چەند جارێکیش لـە نووسینەکانیدا پەنجەی بۆ ئەو ڕاستی‌یە ڕاکێشاوە . لەوەیش گرنکتر ڕای جەنەرال هالدەینە کە بۆ خۆی فەرماندەی ئـەو لەشکرە بوو کە دامرکاندنەوەی شۆڕشی بیستی کەوتە ئەستۆ . هالدەین ڕەفتاری ناهەمواری ئەفـەرانی ئینگلیز بە یەکێك لـە هۆ سەرەکی‌یەکانی شۆڕش دادەنێ(٣٠) .

هەمان ڕاستی لە بەلگەکانی شۆڕشیشدا بەدی دەکرێ . ڕۆژنامەی « الفرات »ی داخ لەدل وای لێهاتووە ئۆبالی هەموو خراپەکاری‌و زەوت‌کردنێکی کۆن‌و نوێ لە مێژوودا بخاتـە ئەستۆی ئینگلیزەکانەوە ، وای لێهاتووە سلاوی ڕێز بنێرێ بۆ تاریکستانی سەدە ناونجی‌یەکان‌و فەرعەونەکان‌و چەنگیز خـان‌و تەیموری لەنگ‌و هۆنە خوێنڕێژەکانی ئەوروپا . چونکە . وەك دەلێ « خوایە خۆت ئاگاداری ئەوان هەستیان ناسکترو دلیان چاکتر بوو لە ئینگلیزە زۆرداره بەربەرەکان »(٣١) .

عیراقی‌یەکان بە عەرەب‌و کوردیانەوە پێیان وابو لەگـەل نەمانی دەسەلاتی عوسمانی‌و هاتنی ئینگلیزدا تیشکی ژیاری‌و نیعمەتی خوێندەواری دەگاتە هەموو قوژبنێکی ولات . بێ‌گومان هەرچۆن بێ‌و لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ژێردەستەیی ئینگلیـز خەلکی لە ژیانی شارستانەتی نزیکتر دەخـاتەوە وەك لـە ژێردەستەیی عوسمانی . بەلام بەهۆی ئەو بارە یەکجار گرانەوە کە شەڕی یەکەمی جیهان خستی‌یە ئەستۆی هەموانەوە قۆرت کەوتە ڕێگەی ئەو دیاردەیەوە . ئینگلیزەکان دەسـتوبرد شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەکرا . خەلکیش پەلەیان بوو . لەبەر گەلێك هۆی تێکهەلکێش باری خوێندەواریی ولات لە سالانی یەکەمی دوای شەڕدا دایە دواوە . هەموو ئەو پارەیەی ئینگلیزەکان سالی ١٩١٩ ـ ١٩٢٠ بۆ کاروباری خوێندنیان دانا بریتی بوو لە ٧٠ هەزار لیرەی عوسمانی ، واتە دوو هێندی ئەو پارەیەش نەدەبوو کە عوسمانی‌یەکان سالی ١٩١١ ـ ١٩١٢ تەنهـا بۆ ویلایەتی

بەغدایان دانا . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە ژمارەی قوتابخانەکانی هەموو عیراق هاتە سەر نیوەی ژمارەیان لە سالی ١٩١٤دا . کار گەیشت بەوەی ئینگلیزەکان لە شارێکی وەك موسلدا ژمارەیەك قوتابخانەی سەرەتایی‌و ناوەندی‌و فێرگەیەکی ئامادەکردنی مامۆستایان داببخەن(٣٢) .

کاروباری خوێندن لە ناوچە کوردەواری‌یەکاندا لەوەیش خراپتر بوو . مێجەر سۆن لە پتر لە ٣ ملیۆن ڕوپیێ داهاتی ناوچەی سلێمانی خۆی تەنها ٦٢ هەزار ڕوپیێی بۆ کاروباری خوێندنی تەرخان‌کرد . واتە نزیکەی لە ٢٪ی داهاتی ناوچەکەو ٢٠ هێند لەو پارەیە کەمتر کە بۆ پۆلیس‌و پاسەوانە تایبەتی‌یەکانی خەرج‌کرد(٣٣) .

ئەو جۆرە هەلوێستە کارێکی ئەوتۆی کرد لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئینگلیزەکاندا خوێندنی کوردی . بەپێچەوانەی ئەوەوە کە چاوەڕوان دەکرا . بداتە دواوە . دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی‌یان لە سلێمانی کردەوە ، لە کاتێکدا بەر لە شەڕ لە هەمان شار دوو قوتابخانەی سەرەتایی‌و یەکێکی ناوەندی‌و فێرگەیەکی سەربازیی هەبوو کە ژمارەی قوتابیانیان بەسەر یەکەوە ٢٣٠ کەس‌و ژمارەی مامۆستایانیان ٢٠ کەس بوو . لە کۆتایی بیستەکاندا دیسان لە سلێمانی تەنها ١٠ قوتابی ناوەندیی هەبوون . واتە شازدە جار کەمتر بوون لە ژمارەی سالی ١٩١٤یان . هەر ئەو دەوروبەرە ژمارەی شاگردانی قوتابخانە کوردی‌یەکانی سەرانسەری کوردستانی عیراق ١٥٤٥ کەس بوو ، بەرامبەر ٦٣٠٠ کەس کە لە قوتابخانە گاورەکان‌و ٨٤٠٠ کەس کە لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند(٣٤) .

ڕاستە ئەوانەی حسابێکی ئەوتۆیان بۆ ئەو لایەنەی ژیانی ڕۆشنبیریی ئەوساکە دەکرد کەم بوون ، بەلام ئەوانەی بایەخیان پێ دەدا ، واتە ڕووناکبیران یا ئینتیلیگێنسیا (ئینتیلیجێنسیا)، دەستەیەکی کاریگەری کۆمەلیان پێك‌دەهێنا کە هی وایان تێدا بوو سەرەتا بەدل هاتنی ئینگلیزیان پێ‌خۆش بوو .

هۆکانی کۆبوونەوەی ناڕەزایی لە ناخی دەروونی عەرەب‌و کوردی عیراقدا لەوانە زیاترن کە تاوەکو ئێستە باسمان‌کردن . لەناو ئەو هۆیانەدا شوێنی هەستی ئایینی یەکجار گەورەو دیارە، بە ڕادەیەك مێژوونووسی عیراقی ئەوتۆ هەیە دەیکاتە هۆی یەکەمی بەرپابوونی ئاگری « شۆڕشی بیست » . زۆر کەس بە چاوی کافرو زەندیق سەیری ئینگلیزیان دەکرد ، تەنانەت ئەوانەشیان کە بەدەورو خولیاندا دەهاتن دوای خۆیان قاپەکانیان بسمیل دەکردن، گەلێکی ئەوتۆش هەبوون هێشتا مەیلی سولتان ڕەشادی « خەلیفەی موسلمانان » دەبزواندن . لەوەدا دەوری جۆری ڕەفتاری ئینگلیزەکان خۆیان کەم نەبوو . ئەوان تا عوسمانی‌یەکان لە بەغدا بوون بەرگی یەکە پشتیوانی موسولمانەتی‌یان پۆشیبو(٣٥) . کەچی هەر ئەوەندە شەڕ تەواو بوو و بە مەرامی خۆیان گەیشتن کەوتنەوە خاچپەرستی‌یەکەی جارانیان . گەلێك گاورو جویان لەخۆیان نزیك‌خستەوە. ڕاستە گاورو جوی ئەوسای عیراق . لەبەر گەلێك هۆ . لە موسلمانی خوێندەوارتر بوون . بەلام ئەوە تاکە هۆ نەبوو کە زۆربەی ئەفسەرانی ئینگلیزی هان دەدا پشت تەنها بەوان ببەستن .

وێڕای ئەو کارەی بۆ پیاوی ژیر پاکانەی بۆ نی‌یە ئینجا زۆربەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەیاندەزانی چۆن ڕەفتاری شێخ‌و مەلا بکەن . دەستی ژمارەیەکیان گەیشتە داهاتی ئەوانیش . ئەفسەری خوێن‌گەرمی ئەوتۆ هەبوو ئاشکرا گاورچێتی دەکرد . هی واشیان هەبوو ، وەك لۆنگریك(٣٦)، پێی وابوو ئەو هەلگری « ئالای ژیاریی سپی‌پێستانی ئەوروپایە » . ئەوانە صەلاحەددینی ئێمەو شێردلی(٣٧) خۆیان لەیاد کردبوو .

بۆ ئەوەی باشتر ئەم لایەنەی باسەکە ڕوون بکەینەوە پەنا دەبەینە بەر بەشێك لەو قسانەی ڕۆژنامەی « الفرات » لەم بارەیەوە کردوویە . لە ژمارە چواریدا « الفرات » ئاشکرا خوێن لە دلی دەتکێ کە دەلێ :

> « پێمان بلێن کام دەولەتی ئازاد بەر لە ئینگیلتەرە پەربەستی مەولوی کردووە . کام کاربەدەستی کارگێڕی یا سیاسی یا سەربازی بەر لە ڕابەرانی ئینگلیز زاتی کردووە دەست‌وەرداتە ناو کاری ئەم ڕێبازە چەسپاوەوە . با بلێین پیاوێکی سیاسی یا کارگێڕی یا سەربازی دڕندەی ئەوتۆ هەیە کە حەز دەکات گالە بە مافی ئازادی گشتی بکات ، بەلام ئاخۆ بێ‌ئابڕوویی نی‌یە ئەو کەسە لەگەل ئەوەشدا ئیدیعای شارستانەتی بکات ؟ »(٣٨) .

بڕوا ناکەم ڕاو فەرمانەکانی پیاوە ئایینی‌یەکانی باشوور دەنگێکی ئەوتۆیان لای خۆمان دابێتەوە . بەلام بڕواش ناکەم فەقێ‌و مەلای کوردستان هاتن‌و فەرمانڕەوایی گاورانیان بەدل بوبێ . جاروبار ڕۆژنامەی « پێشکەوتن »یش هەڕەشەو گوڕەشەی کاربەدەستانی ئینگلیزو بڕیارەکانیانی دەربارەی قەدەغەکردنی کۆبونەوەو مەولوی ناو مزگەوتەکانی بەغدای بلاودەکردەوە . لە یەکێك لە ژمارەکانیدا « پێشکەوتن » دوای بلاوکردنەوەی هەڕەشەیەکی زۆری لەو بابەتەی ویلسن لە بەغدا زوو زوو دوپاتی دەکردەوە هەوالی خنکاندنی « چوار مفسید »یشی چاپ‌کردووە(٣٩) .

شۆڕشی بیست لەو جۆرە ڕوداوانە نەبوو بتوانرێ لە هیچ ناوچەیەکی ناوەوەی ولات یا لە دەرەوە دابڕێ(٤٠) . ئەو کەسەی هەولێکی وا بدات نە لە نرخی شۆڕشی بیست‌و نە لە

نرخی هیچ بزوتنەوەیەکی ئازادیخوایتر بەرز یا نزم دەکاتەوە، رای ئەو جۆرە کەسانە نە سەنگی هەیە نە بایەخ تا ئەوە بهێنێ کەس خۆی بە وەڵامدانەوەیانەوە ماندو بکات ، رەنجی بەفیرۆچوویان بۆی نییە تەنانەت شان لە شانی رەنجی ئەوانەش بدات کە دەیانەوێ بە بێژنگ بەری رۆژمان لێبگرن .

بەپێی یاسایەکی مێژوویی چەسپاو هیچ رووداوێك نییە لە قەوارەو قاوغێکی تەسکدا بمێنێتەوەو لە دەوروبەر دابڕێ . چ بەڵگەکانی شۆڕشو چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ لێکدانەوەی گەلێك مێژوونووس دەمێکە ئەوەیان سەلماندووە کە:

١ ـ راپەرینە بەجەرگەکانی کوردەوارییلای خۆمان یەکێکن لەو هۆ گرنگانەی رێگەیان بۆ تەقینەوەی « شورشی بیست » خۆشکرد .

٢ ـ « شۆڕشی بیست » لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا دەنگو رەنگی دایەوە . تەنانەت هۆزی ئەوتۆ هەبوو کە هێشتا هەستی نەتەوەیی سەردارانی نەهەژاندبوو . بەلام ئەو سەردارانەو پیاوەکانیان لەبەر گەلێك هۆ لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوونو ساڵی ١٩٢٠ باری شڵەژاویان بە هەل زانیو ئەوانیش لای خۆیانەوە بەربوونە گیانی داگیرکەر.

٣ ـ بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە میسرو شامو حیجازو دوابەدوای ئەو بزوتنەوەی رزگاریخوای کەمالییەکانی تورکیاو سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیزمی لە جیهاندا دەوریان لە وریابوونەوەی روناکبیرانی عیراقو ریسواکردنی دەولەتە ئیمپریالییەکاندا زۆر بوو نەك کەم.

ئەو نمونەو بەڵگانەی باسمان کردن هەرچەندە چمکێکن لە خەرمانێك ، بەلام ، پێم وایە بەسن بۆ روونکردنەوەی مێژووی هۆکانی شۆڕشی بیست . دیارە هەر رووداوێك بەرهەمی ئەو جۆرە هۆیانە بێ دەبێ ئەنجامیشی وەك خۆی گەورەو دیار بێ .

(٢) ئەنجامەکانی شۆڕشی بیست

نەك رۆژی ٣٠ی حوزەیران وەك باوە . واتە ئەو رۆژەی شەعلان ئەبولچۆنی سەرەك هۆزی زەوالمی تێدا گیراو پیاوەکانی ئازادیانکرد . بەلکو لە سەرەتای بەهاری ساڵی ١٩٢٠وە شۆڕشی گەلی عیراق دژی ئینگلیزی داگیرکەر لە بەغداو نەجەفو کەربەلاو شوێنیتر سەری دەرهێنا . لە هەموو لاوە کۆبونەوەو خۆنیشاندان دەستی پێکرد . سەربەخۆیی بووە دروشمی رۆژانەی خەباتی جەماوەر . تا دەوروبەری کۆتایی مانگی حوزەیران راپەرینی گەل لە شارەوە گەیشتە لادێو مەلبەندی هۆزە چەکدارەکانی فوراتی ناوەندو لەوێدا قۆناغێکی نوێ لە شێوازی خەباتی کۆمەلانی خەلکی ولاتدا دەستیپێکردو چەند مانگێکی خایاند . بەپێی گەلێك سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە پێناوی رزگاری نیشتماندا پەلاماری چەکیان دا لە ١٣٠ هەزار کەس زیاتر بوو .

شۆڕشگێران توانییان ژمارەیەك شارو بەشی هەرە زۆری مەلبەندەکانی فوراتی ناوەند ئازاد بکەن . نەجەف بووە بارەگای سەرکردایەتی شۆڕش . تا سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٢٠ کلپەی ئاگری شۆڕش گەیشتە باقوبەو دێلتاوەو شارەبانو دەلی عەباسو لەوێوە ئیتر بەرەو لای خۆشمان تەشەنەی کرد . هۆزی دەلۆی ناوچەی خانەقینو کفری بە سەرکردایەتی کەریمی خەسرەو بەگو برایم خان دەستی باشیان لە دوژمن وەشاند . هەر لەو رۆژانەشدا ژمارەیەك ناوچەو هۆزیتری کوردەواریی وەك لەیلانو زەنگەنەو داودەو سورچی راپەرین . هەولێر وا شلەقا کە ئارنۆلد ویلسن ناچار بوو لەو کاتە ناسکەدا بەغدا بەجێ بهێڵێو بە فرۆکەی تایبەتی بچێتە ئەوێ(٤١) .

راستە لەبەر گەلێك هۆ ئینگلیز توانی بە زەبری چەکی کوشندەی نوێ « شۆڕشی بیست » دابمرکێنێتەوە . بەلام هەر ئەو دامرکاندنەوەیە بۆ خۆی زۆر کەوت لەسەری . ئەو سەربازو ئەفسەرانەی ئینگلیز کە لە شەڕگەکاندا کوژران یا بێ سەروشوێن مانەوە ژمارەیان ١٠٤١ کەسو بریندارشیان ١٢٢٨ کەس بوو(٤٢).

لەو کاتەدا کە لەندەن بۆ پولێك دەچو بە ئاسمانا دامرکاندنەوەی « شۆڕشی بیست » نزیکەی ١٠٠ ملیۆن پاوەن لەسەری کەوت(٤٣) کە بۆ سەرەتای بیستەکانو باری ئابووریی دوای شەڕ پارەیەکی یەکجار زۆر بوو . بەلام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشیش ئینگلیزەکان لەترسی بەرپابوونەوەی ناچار بوون لەشکرێکی گەورە لەناو خاکی عیراقدا بهێڵنەوە کە خەرجی زۆرو باری گران بوو . تەنها لە یەکەم ساڵی دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشدا خەرجی ئەو لەشکرە گەیشتە نزیکەی ٢١ ملیۆن پاوەنی زێڕ(٤٤) .

گەورەیی «شۆڕشی بیست» لەوەدا خۆی نواند کە داگیرکەری ناچارکرد لە سیاسەتیدا بەرامبەر عیراق چەند هەنگاوێك بکشێتە دواوە . ئینگلیز چاك لەوە گەیشت کە ناتوانێ سەربەخۆیی گەلی عیراق پێشێل بکات . هەر زوو هاوار لە ئەسکویثی سەرەكوەزیرانی پێشووی ئینگیلتەرە هەلساو لە هۆلی پەرلەماندا بە ئاشکرا داوای کشانەوەی قشونی ولاتەکەی لە ویلایەتی موسلو بەغدا کرد . رۆژنامەی « ئۆبزێرڤەر»ی بەناوبانگ رۆژی ٢٣ی ئابی ساڵی ١٩٢٠ دەربارەی هەمان باس نووسیویە دەلێ :

« بیرکردنەوە لەوەی ئەرکی سەرەکیی سەر شانی ئێمە داسەپاندنی یاساکانمانە بەسەر گەلێکدا کە بێ پێچو پەنا تێی گەیاندووین پێویستی پێیان نییە کارێکە تەنها بۆ پێکەنین دەشێ ».

هەمان ڕۆژ « سەندێی تایمس » . کە ئەویش ڕۆژنامەیەکی بەناوبانگیتری لەندەنییە . داوای لە کاربەدەستان کرد دان بنێن بە ژێرکەوتنی سیاسەتیاندا لە عیراقو دەست لە یەخەی دانیشتوانی بەردەن .

هەر ڕوداوێك ئەنجامەکانی بگەنە ئەو پلەو ڕادەیە بێگومان دەبێ بایەخی مێژوویشی گەورە بێ !

(٣) بایەخی « شۆڕشی بیست »

ئەوەی تاوەکو ئێستە دەربارەی هۆو ئەنجامەکانی « شۆڕشی بیست » باسمان کرد سەنگی یەکەمی کێشانی بایەخی زۆری ئەو ڕوداوە گەورەیەیە لە تۆماری مێژوودا . هەر بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە پاڵ بنێ بە دەیان هەزار کەسەوە بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو بە هەزارانیان سەریانی بۆ بکەنە قوربانی دەبێ بەسەرهاتێکی مێژوویی بایەخدار بێ. زۆربەی سەرچاوەکان لەو باوەڕەدان زیانی شۆڕشگێڕان خۆی دەدا لە نزیکەی ٨٤٥٠ کوژراوو بریندار . دوور نییە لێکدانەوەیەکی ورد ژمارەیەکی گەورەتر بسەلمێنێ .

بەڵگەو نیشانەکانی بایەخی زۆری « شۆڕشی بیست » لەوێدا نابڕێنەوە . « شۆڕشی بیست » یەکەم ڕوداوی گەورەی مێژووی نوێی عیراقە کە عەرەبو کوردو کەمینەکانو موسڵمانی شیعەو سونی مەزهەبو گاوری لە سەنگەرێکدا کۆکردەوە. ئینگلیز لەو ڕۆژەوەی پێی نایە ناو خاکی عیراقەوە کەوتە وەشاندنی تۆوی دووبەرەکیو ناحەزی، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵی ١٩٢٠ ئەو تۆوە بەرێکی ئەوتۆی نەداێ . بە پێچەوانەی ئارەزووی ئەفسەرانی ئینگلیزو پیلانەکلێنیانەوە ڕۆژی چواردەی مایسی ئەو ساڵە یەکەم کۆبونەوەی پێکەوەی ئازادیخوایانی سوننەو شیعەی بەغدایی لە مزگەوتی قوبلانیەی ناو بازاڕی بەزازەکاندا دەستی پێکرد . ئەو کۆبونەوەیە ئاوی سەرەتایەکی بایەخداری لە مێژووی عیراقدا ڕشت کە ئەوسا هەموو دڵسۆزێکی تێگەیشتوو تینوی بوو . ئیتر هەر ئەوەندەت دەزانی دانیشتوانی ئەمبەرو ئەوبەری بەغدا لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا تێکەڵ دەبوونو هەمویان بە یەك دەنگ داوای خۆبونو ئازادییان دەکرد .

لەوەیش زیاتر . لەو ڕۆژانەدا هەر ئەوەندە نیشتمانپەروەرانی بەغدا هەستیان کرد کاربەدەستان پیلانێکیان بەدەستەوەیە بۆ لێدانی ئاهەنگێکی ئاینی گاوران لە ڕێگەی دوو سێ کرێگرتەی موسڵمانەوە یەکسەر ژمارەیەکی زۆریان کۆبونەوەو بە ئاڵای سەوزو گوڵاوەوە ڕوویان کردە کڵێسەی کلدانەکانو لەوێ تێکەڵی برا گاورەکانیان بوونو وەك یەك کەوتنە زیکرو تەهلیلە بۆ عیساو محەمەدو هاوار بۆ سەرفرازی گەلو نیشتمان .

دیسان لەوەیش زیاتر . یەکێك لە ڕاپۆرتە نهێنییەکانی ئەوسای پۆلیسی بەغدا باسی ئەوە دەکات چۆن «گوتەبێژی شۆڕش» محەمەد مەهدی بەسیر(٤٥) لە کاتی کۆبونەوەی شەوی شازدەی حوزەیراندا لە مزگەوتی سەید سولتان عەلی خەڵکی بەغدای هان دەدا «جووەکان لەوە دڵنیا بکەن کە کەس توخنی دوکانەکانیان ناکەوێ!» .

« شۆڕشی بیست » یەکەم بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ڕێکخراوی هەموو گەلی عیراق بوو لە پێناوی سەربەخۆییدا کە سەرکردایەتیو دەزگای کارگێڕیو سەربازیو ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتیی خۆی هەبو . «الفرات» و «الاستقلال» لاپەڕەیەکی یەکجار دیارو پرشنگدارن لە هەموو مێژووی ڕۆژنامەنووسیی عیراقیدا(٤٦).

وێڕای هەموو ئەوانەی باسمان کردن مێژوونووسە پێشکەوتنخوازەکان لەو باوەڕەدان کە «شۆڕشی بیست» بووە بەردی بناغەی یەکیەتی خەباتی هاوبەشی کوردو عەرەب دژی داگیرکەرو بەو جۆوە ڕێگەی بۆ بەرزبونەوەی دەرکی سیاسیی جەماوەری هەردوو لایان خۆش کرد بەوەی باشتر تێگەیشتن کە دوژمنیان یەکە(٤٧).

هەرچەندە دوژمن توانیی «شۆڕشی بیست» لە خوێندا بگەوزێنێ . بەڵام هەمان کات ناچاریش بوو لە ئەنجامی فشاری ئەوو ترسی هەڵدانەوەی مل بۆ ژمارەیەك لە داخوازییەکانی ئەوسای گەلی عیراق بدات . گۆڕینی ئارنۆڵد ویلسن کە عیراقییەکان لە هەمو کاربەدەستێکی ئینگلیز زیاتر لێی داخ لەدڵ بوونو ناردنی پێرسی کۆکس بۆ بەغدا لە گەرمەی شۆڕشدا جۆرە کشانەوەیەکی تەکتیکی بوو کە ئینگلیزەکان بەر لە بەرپابونی ئاگری «شۆڕشی بیست» بە بیریاندا نەدەهات . دوور نییە درەنگو زوو یەکێك لە کوڕانی حەسەینی شەریفی مەککە ببوایەتە پاشای عیراق . بەڵام گومان لەوەش ناکرێ کە ئینگلیزەکان بەهۆی شۆڕشی بیستەوە بە پەلە تاجو تەختی شاهییان پێشکەش بە فەیسەلی یەکەم کرد . چونکە ئەوان هاتنە سەر ئەو بیرەی دەبێ عیراق لە ڕێگەی «پاشایەكو هەزار شێخەوە » ببرێ بەڕێوە نەك بەهۆی لەشکرێکی گەورەوە کە ئەرکی لەسەر باجدەری بەریتانیایی زۆر دەکەوت .

لە ڕۆژانی یەکەمی بەرپابونییەوە «شۆڕشی بیست »

له سه‌رانسه‌ری عیراق و رۆژهه‌لاتی ناوه‌راست و کۆڕه سیاسی‌یه‌کانی ئه‌ورووپاو ولاته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکادا ده‌نگی دابه‌وه . وه‌ك دیمان هه‌واله‌کانی شۆڕش زۆر به خێرایی گه‌یشتنه ناو هۆله سیاسی‌یه‌کانو سه‌ر لاپه‌ره‌ی رۆژنامه‌کانی له‌نده‌ن . ئارشیفه تایبه‌تی‌یه‌کانی ئینگلته‌ره‌و فه‌ره‌نسه‌و هندستان به صه‌دان به‌لگه‌و راپۆرتی نهێنی‌یان ده‌رباره‌ی زۆر لایه‌نی شۆڕش تێدایه که به داخه‌وه تاوه‌کو ئێسته‌ش به ده‌گمه‌ن ده‌ستی مێژوونووسانیان گه‌یشتوێ .

پێم وایه به‌پێی ته‌رازووی شوێن سه‌نگی « شۆڕشی بیست » بۆ مێژووی هاوچه‌رخی عیراق له سه‌نگی شۆڕشی سالی ١٧٨٩ بۆ مێژووی نوێی فه‌ره‌نسه که‌متر نی‌یه ، بۆیه‌کا به دلنیایی‌یه‌وه ده‌لێم ئه‌وی ئێمه تاوه‌کو ئێسته بۆ «شۆڕشی بیست» مان کردووه زۆر له بایه‌خی راسته‌قینه‌ی خۆی که‌متره .

په‌راوێزه‌کان :

(١) به‌شێکی زۆری ناوه‌رۆکی ئه‌م وتاره‌م له‌و کتێبه‌م وه‌رگرتووه که سالی ١٩٧٨ به عه‌ره‌بی ده‌رباره‌ی شوێنی کورد له شۆڕشی بیستدا بلاوم‌کردوه‌وه ، بۆیه‌کا به‌پێویستم نه‌زانی هه‌موو په‌راوێزه‌کانی دووباره بکه‌مه‌وه (بروانه : «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية»، بغداد ، ١٩٧٨) .

(٢) «الاستقلال» ، النجف ، العدد الخامس ، ٢٥ محرم ١٣٣٩ ، ٨ تشرين الاول ١٩٢٠ .

(٣) « الفرات » ، النجف ، العدد الثاني ، ٢٨ ذي القعدة ١٣٣٨ ، ١٤ آب ١٩٢٠ .

(٤) بروانه گۆڤاری « الف باء » ، به‌غدا ، ژماره ٤٧٩ ، ٢٣ی ته‌شرینی دووه‌می ١٩٧٧ ، ل ٢٤-٢٥ .

(٥) بروانه :

المركز الوطني للوثائق ، بغداد ، رقم الملف :

21/D, Sub Agriculture-Arbil Division, 1920.

(٦) «پێشکه‌وتن» ، سلێمانی ، ١٧ی حوزه‌یرانی ١٩٢٠ .

(٧) له‌گه‌ل داگیرکردنی عیراقدا ئینگلیزه‌کان روپێی هندی‌یان له‌بریتی لیره‌و قرشی عوسمانی خسته بازاره‌وه . روپی‌یه‌ك ٧٥ فلس بوو .

(٨) «پێشکه‌وتن» ، ٢٣ی کانوونی یه‌که‌می ١٩٢٠ .

(٩) صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية او امارة العمادية ، موصل ، ١٩٥٢ ، ص ٨١ ، ١٤٩-١٥٠ .

(١٠) "The Near East and India", November 23, 1922, pp. 149 - 150.

(١١) «الفرات» ، العدد الخامس ، ٢ محرم ١٣٣٩ .

(١٢) بروانه :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq. London, 1957, p. 80.

(١٣) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف:

125/514 (Fish Tax, 1915 - 1918).

(١٤) له‌به‌ر دوو هۆی سه‌ره‌کی وامان به‌پێویست زانی زۆربه‌ی ئه‌و به‌لگانه‌ی ده‌یانهێنینه‌وه پێوه‌ندی‌یان به ناوچه کورده‌واری‌یه‌کانه‌وه هه‌بێ ، یه‌که‌میان چونکه ده‌رباره‌ی ناوچه‌کانی‌تری عیراق شتی زۆرو ده‌رباره‌ی ناوچه‌کانی لای خۆمان شتی که‌م بلاوکراوه‌ته‌وه ، دووه‌میشیان له‌به‌ر ئه‌وه‌یه که ده‌مانه‌وێ له رێگه‌ی راستی‌یه‌کانی ناو ئه‌م وتاره‌وه هۆکانی خۆش‌کردنی ئاگری بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخوای ئه‌و قۆناغه‌ی کوردستان ده‌ستنیشان بکه‌ین .

(١٥) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

20/01 (Sulaimaniyah Municipality, 1920).

(١٦) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

67/17 (Sulaimaniyah, Scarcity).

(١٧) «العرب» ، بغداد ، ٣ ايار ١٩١٩ .

(١٨) به‌تایبه‌تی مامۆستایان حه‌سه‌نی‌و وه‌ردی‌و فه‌یاز (بروانه: عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى ، الطبعة الثالثة الموسعة ، بيروت-صيدا ، ١٩٧٢ . الدكتور علي الوردي ، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث ، الجزء الخامس ، القسم الاول ، بغداد ، ١٩٧٧ ، القسم الثاني ، بغداد ، ١٩٧٨ . الدكتور عبدالله الفياض ، الثورة العراقية الكبرى سنة ١٩٢٠ ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧٤) .

(١٩) بروانه :

« صدى الاحرار » (جريدة) ، الموصل ، ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٠) لاوی چیا نازناوی ئه‌نوه‌ر مائی‌یه .

(٢١) انور المائي ، الاكراد في بهدينان ، الموصل ١٩٦٠ ، ص ١٨٤ - ١٨٥ .

(٢٢) بروانه :

طالب مشتاق ، اوراق ايامي ، الجزء الاول ، بيروت ، ١٩٦٨ ، ص ٩١ .

(٢٣) بروانه :

« پێشکەوتن » ٦ی مایسی ١٩٢٠ .

(٢٤) « جمعية العهد » یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسییانەی ڕووناکبیرانی عەرەب دایانمەزراندن . دوای شەڕ بارەگای بەرزی عەهد لە شام بوو . لقی مووسڵی عەهد یەکێك بوو لە لقە هەرە چالاکو دڵسۆزەکانی کەزۆربەی ئەندامانی تا سەر بە خاوێنی مانەوە .

(٢٥) « صدى الاحرار » ، ١٣ شباط ١٩٥٣ .

(٢٦) « صدى الاحرار » ، ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٧) مەبەست ئەندامانی هۆزی گۆیانی نیشتەجێی باکووری زاخۆیە . گۆیان یەکەم هۆز بوو لە عیراق چەکی دژی ئینگلیز هەلگرت .

(٢٨) « صدى الاحرار » ، ٢ نیسان ١٩٥٤ .

(٢٩) مەبەست میس بێلە کە کاربەدەستێکی گەورەی ئینگلیز بوو لە عیراق . جاروبار بە « شاژنی بێ تاج » ناو دەبرێ .

(٣٠) A.L. Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh, 1922, pp. 20 - 21.

(٣١) « الفرات » ، العدد الرابع ، ١٣ ذي الحجة ١٣٣٨ .

(٣٢) « العرب » ، ١٣ آيار ١٩١٩ . « صدى الاحرار » ، ٣ نیسان ١٩٥٣ .

(٣٣) بەپێی ئەو ژمارانە لێکدراوەتەوە کە مێجەر سۆن بۆ خۆی لە ڕۆژنامەی « پێشکەوتن »دا بلاوی کردوونەوە (بڕوانە : « پێشکەوتن » ، ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠) .

(٣٤) دەربارەی سەرچاوەکانی لێکدانەوەی ئەو ژمارانە بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٦٣ی بەشی یەکەمی کتێبی « دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية » (ل ٤٤ — ٤٥) .

(٣٥) ژمارەکانی « العرب »و « تێکەیشتنی ڕاستی » پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو بۆچوونە .

(٣٦) لۆنگریك یەکێك بوو لە ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز ، چەند ساڵێك کەرکوکی بەدەستەوە بوو . لە نووسینەکانیدا بە ئاسانی هەست بەو جۆرە بیرکردنەوە ڕەگەزپەرستانەیە دەکرێ بەتایبەتی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە « عیراق لە ساڵی ١٩٠٠وە تاوەکو ساڵی ١٩٥٠ » (بڕوانە :
S. H. Longrigg, Iraq 1900 to 1950. A political, social and economic history, London, 1953).

(٣٧) مەبەست ڕیچاردی یەکەمی پاشای ئینگلتەرەیە (١١٨٩ — ١١٩٩) کە لە سێیەم هێرشی خاچداراندا بەشداری کردو لە نزیکەوە لەگەڵ صەلاحەددینی ئەیوبیدا پێوەندیی پەیداکرد .

(٣٨) « الفرات » ، العدد الرابع ، ذي الحجة ١٣٣٨ . شایانی باسە نیوەی سەرتاپای لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی « الفرات » بۆ ئەو باسە تەرخان کراوە .

(٣٩) بڕوانە : « پێشکەوتن » ، ١٩ی ئابی ١٩٢٠ .

(٤٠) ژمارەیەك نووسەر دەیانەوێ بەزۆر شۆڕشی بیست بخەنە ناو قاوغێکی تەسکو تەنگەبەرەوە (بەوێنە بڕوانە : ستار جبر ناصر ، هوامش على كتاب علي الوردي لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث الجزء الخامس، بغداد ، ١٩٧٨ ، ص ٧٤ — ٨٥ ، الراصد التقدمي ، ثورة العشرين . البعد القومي والاهداف الوطنية ، ـ« العراق». ٢٩ حزيران ١٩٧٨) .

(٤١) محەمەد مەهدی بەسیرو حەسەنیو ئەیازو وەردیو کاتلۆفو هالدەینو ژمارەیەکی تر لە نووسەرانی خۆو بێگانە بە درێژی باسی بەسەرهاتەکانی شۆڕشیان کردووە . منیش بەپێی توانا لە کتێبەکەی خۆمدا ڕووداوەکانی کوردستانم ڕوون کردۆتەوە .

(٤٢) سەرچاوە ئینگلیزییەکان ١٠٤١ کوژراوو ونبووەکان دەکەن بە دوو بەشەوە : ٤٢٦ کوژراوو ٦١٥ ونبوو .

(٤٣) P. W. Ireland, Iraq. A study in political development, London, 1937, p. 273.

(٤٤) بڕوانە :

ب . م . دانتسیگ ، عیراقی دوێنێو ئیمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکو ، ١٩٦٠ ، ل ٢٤ .

(٤٥) « گوتەبێژی شۆڕش » بووە نازناوی محەمەد مەهدی بەسیر کە یەکێك بوو لە ڕابەرە خوێنگەرمەکانی جەماوەری شۆڕش لە بەغدا. مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە « یادداشت»دا بەرز نرخاندویە .

(٤٦) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە ئەو وتارەی بە ناوی «من تاريخ صحافة ثورة العشرين »وە لە لاپەڕە ٣٥ — ٧٠ی گۆڤاری « دراسات في التأريخ والآثار » (بغداد ، العدد الثاني ، ١٩٨٢)دا بلاوم کردۆتەوە .

(٤٧) بڕوانە :

« عیراقی هاوچەرخ » . نووسینی دەستەیەك ڕۆژهەلاتناس ، بە زمانی ڕووسی . مۆسکو ، ١٩٦٦ ، ل ١٣٥ ،
"Iraqi Review" Vol. I, No 6, July 2, 1959, p.3.